

ԱՐՄԻՆԵ ՔՅՈՇԿԵՐՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑՈՒ ԳԱՆՁԵՐՆ ՈՒ ԳԱՆՋԱՐԱՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Հայ միջնադարյան գրականության մեջ ուրույն տեղ են զբաղեցնում Գանձարան կոչված ժողովածուները, որոնք բովանդակում են յուրատեսակ հոգևոր բանաստեղծություններ՝ գանձեր, ինչպես նաև տաղեր, մեղեդիներ ու հորդորակներ: Այդ ժողովածուները, որոնք օգտագործվել են եկեղեցական տոների ժամանակ, իրենց ձևով և բովանդակությամբ տարբերվում են մինչ այդ մեծ տարածում գտած Շարահնոցներից: Մեզ հասած Գանձարանների հնագույն նմուշները պատկանում են XIII դարին, սակայն շատ գանձեր հայտնի են ավելի վաղ շրջանից՝ ընդհուպ մինչև X դ.: Այդ ժամանակաշրջանում հայ իրականության մեջ տեղի ունեցող քաղաքական իրադարձությունների հետևանքով ժողովրդի համար ապահովվել էր համեմատաբար խաղաղ գոյավիճակ: Նման պայմաններում որոշ վերելք էր ապրում մշակույթը: Արվեստի, ինչպես և գրականության բնագավառում ստեղծվում էին ժամանակի ոգին ու պահանջներն արտացոլող նոր գործեր, որոնց թվին են պատկանում նաև գանձերը:

Գանձերի ժողովածուները բաժանվում են հիմնականում երկու խմբի՝ հնագույն շրջանին պատկանողներ (մինչև XIV դ. վերջը) և նրանցից որոշակիորեն տարբերվող՝ հետագա դարերի ժողովածուներ:

Գանձարաններն ունեցել են բավական լայն տարածում: Այդ է վկայում նրանցից մեզ հասած շոշափելի քանակը: Մաշտոցյան մատենադարանում նրանց թիվը հասնում է մոտ 200-ի: Կան քաղմաթիվ օրինակներ նաև այլ վայրերում գտնվող հայերեն ձեռագրերի հավաքածուներում: Երբեմն, հատվածաբար, նրանք պատահում են զանազան ժողովածուներում (Մաշտոց, Ճաշոց և այլն):

Տպագիր լիարժեք Գանձարաններ ընդհանրապես մեզ հայտնի չեն: Կան փոքր ծավալով ու խղճուկ բովանդակությամբ լույս տեսած Գանձարաններ, որոնք շատ են տարբերվում ձևագիր ժողովածուներից, և հազիվ թե հնարավոր լինի նրանց միջոցով գեթ մոտավոր պատկերացում կազմել իսկական Գանձարանների ու գանձերի մասին: Գրանցից մեզ հայտնի առաջին փոքրիկ ժողովածուն լույս է տեսել 1739 թվականին Կ. Պոլսում¹, որին հաջորդել են այլ հրատարակություններ:

Գանձարանների բավական ընդարձակ մի ցուցակ է կազմել Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը՝ ժամանակագրական կարգով ներկայացնելով իրեն հայտնի բոլոր Գանձարան-ժողովածուները, սկսելով պահպանված հնագույն օրինա-

¹ Փոքրիկ գանձարան, Կ. Պոլիս, 1739:

կից: Այդ անտիպ ցուցակում, որը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, ձեռագրերի նկարագրությունից ու հիշատակարաններից բացի, երբեմն կան օգտակար նշումներ՝ առանձին Գանձարանների բովանդակության վերաբերյալ: Ավելի մոտ ժամանակներում Գանձարաններով հետաքրքրվել է Լ. Խաչիկյանը և կազմել Մատենադարանի 7 Գանձարանների բոլոր նյութերի այբբենական ցուցակը, տալով յուրաքանչյուրի վերնագիրն ու սկզբնատառը, հարկ եղած դեպքում նշելով էական տարբերությունները: Այս ցուցակի ընդդրկած ձեռագրերը պատկանում են 15-րդ ու հետագա դարերին և օգտակար ուղեցույց են երկրորդ խմբի ժողովածուներով զբաղվողների համար: Հին շրջանի Գանձարաններում հանդիպող որոշ գանձեր գրավել են Ն. Պողարյանի (Ծովական) ուշագրությունը և հրատարակվել առանձին կամ Երուսաղեմի Չեռագրերի իր կազմած ցուցակում:

Գանձերի մասին բանասիրական լուրջ հետազոտություններ բացակայում են: Առաջին անգամ դրանց անդրադարձել է բանասեր Մ. Պատուրյանը երկու փոքր հոդվածներով, որոնցում տվել է ընդհանուր, սեղմ տեղեկություններ, օրինակ՝ «Գանձ կկոչվին այն տաղաշափյալ գրությունքը, որոնք սուրբ մը կամ տոն մը կներբողեն և ...պատմական համառոտ բովանդակություն մ'ունին իրենց մեջ: Գանձերը ընդհանրապես տաղաշափյալ են և հանգավոր»²: Հետագայում այդ ստեղծագործությունների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը նշում է Գ. Հովսեփյանը՝ Մխ. Այրիվանեցու երկու նորահայտ գանձերի առիթով իր դրած աշխատության մեջ. «Հոգևոր երգերի այդ տեսակը ծագել է սկսում 10-րդ դարում և ընդարձակ շափերի հասնում հատկապես 13—14-րդ դարերում... Գր. նարեկացու, Ն. Շնորհալու հետ նաև Հովհ. Գառնեցի, վարդան, Մխ. Այրիվանեցի, Խաչատուր Կեչառեցի... ձգել են իրենց արժեքավոր և անարժեք լուծանքներ մեր հոգևոր գրականության այդ ճյուղի գանձանակի մեջ, թեև նրանց ուսումնասիրությունը կօգնի և մեր միջնադարյան բանաստեղծության հասկացողության: Նրանք կարևոր դեր են կատարել մեր անցյալում, կապված լինելով տերունական և սրբոց տոների և եկեղեցական արարողությունների հետ»³:

Գանձերի ու Գանձարանների մասին եղել են նաև այլ ակնարկներ, որոնք կրում են հիմնականում մասնակի ու պատահական բնույթ:

Կամենարով օգտակար լինել Գանձարան ժողովածուների ամբողջական ուսումնասիրության գործին, մենք առաջիմ սահմանափակվել ենք առաջին կամ հնագույն շրջանի ժողովածուներով, որոնց հետազոտությունն ունի առաջնահերթ նշանակություն:

Գանձերն, ինչպես նշվեց, հոգևոր բանաստեղծություններ են՝ նվիրված եկեղեցական տոներին, սրբերին ու մարտիրոսներին: Հնագույն շրջանում նրանք գերազանցապես անհանգ են, իսկ մեծ մասին հատուկ է ծաշրակապը (ակրոստիքոս)՝ կազմված հաճախ հեղինակի անունով: Խաղաղրված և եկեղեցական արարողությունների ժամանակ երգվող այդ բանաստեղծություններն ունեն որոշակի կառուցվածք ու հաճախ կազմված են երկարաշունչ տներից, որոնցից

2 Մ. Պատուրյան, Միջին դարու հայ կրոնական բանաստեղծություն («Բաղմավեպ», 1905, էջ 556—559): Տե՛ս նաև՝ Հայ հանդեսներ («Բաղմավեպ», 1906, էջ 94):

3 Գ. Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, նորագյուտ արձանագրություն և երկեր, Երուսաղեմ, 1931, էջ 5:

յուրաքանչյուրն ունի «աղաչեմք» բառով վերջացող կրկնակ: Պատմողական-փառարանական բնույթի այդ երկերի հատկապես վերջին մասերն իրենց բովանդակությամբ անփոփոխ են: Այստեղ նախ հիշատակվում են ժողովրդի տարրեր խավերի ներկայացուցիչները, համապատասխան տունը սովորական կրկնակի փոխարեն ավարտվում է գրեթե միշտ անփոփոխ երկու պարբերությամբ, որոնք սկսվում են «Եւ ևս առաւել...» ու «Զանձինս մեր և զմիջեանս...» բառերով: Սրանց հաջորդում է սրբերի բարեխոսությունը, գանձն ավարտվում է «Եւ այժմ ողորմեաց մեզ, տէր Աստուած մեր, ըստ մեծի ողորմութեան քում» պարտադիր վերջաբանով:

Գանձերը կոչվել են նաև քարոզ և այդպես են պատահում հատկապես վաղ շրջանի ձեռագրերում: Իրենց կառուցվածքային որոշ առանձնահատկություններով նրանք մասնակի նմանություն ունեն այն քարոզների հետ, որոնք իրենցից ներկայացնում են հնում եկեղեցում օգտագործված խրատական բնույթի ընթերցվածներ՝ ընդհանրապես փոքր ու անկայուն ծավալով: Գանձերի ու նշված այս քարոզների առնչության հարցը կարևոր է և արժանի հատուկ ուշադրության: Անհրաժեշտ է նշել, որ գանձերը, քարոզների, ինչպես նաև շարականների, ներբողների ու աղոթքների հետ ունեցած ընդհանրությամբ հանդերձ, բոլորովին նոր որակի ստեղծագործություններ են:

Գանձերի անդրանիկ նմուշների հեղինակը համարվում է Գրիգոր Նարեկացին, որի գանձ-քարոզներից մինչև վերջերս հայտնի են եղել երեքը: Սրանք բոլորն էլ սկսվում են «գանձ» բառով: Այստեղից էլ՝ այդ յուրատեսակ քարոզների «գանձ» անվանումը: Հայկազյան բառարանում կարդում ենք. «Գանձ կոչին երգք կամ քարոզք առեալ ի սկզբնաւորութենէ երգոց Նարեկացոյն. գանձ լուսոյ, գանձ բաղձալի, և այլն»:

Գանձարան ժողովածուներում գանձերից բացի պատահում են նաև հոգևոր տաղեր, մեղեդիներ, հորդորակներ, որոնք ծառայում են միևնույն նպատակին: Սրանք ծավալով համեմատաբար փոքր են ու տարբերվում են գանձերից իրենց բարձր արվեստով, կառուցվածքով, ճոխ խաղաղրումով⁴:

Մեզ հասած Գանձարանները միատարր չեն. ժամանակի ընթացքում նրանք անընդհատ փոփոխվել, հարստացել են նոր գանձերով ու տաղերով: Հնագույն ժողովածուները, որոնք հասնում են մինչև XIV դ. վերջը, պահպանված են խիստ սակավ նմուշներով. առավել հին գանձերը համեմատաբար անաղարտ վիճակում են: Այս ժողովածուներում գանձերը մեծ մասամբ անհանգրանաստեղծություններ են և, չնչին բացառությամբ, կոչվում են քարոզ: XIV դ. վերջից սկսվում են երկրորդ խմբի Գանձարանները, որոնք Գր. Խլաթեցու միջամտությամբ ենթարկվել են որոշակի խմբագրման: Այս խմբին է պատկանում մեզ հասած Գանձարանների մեծագույն մասը: Այստեղ գանձերը, որոնք եզակի դեպքերում են կոչվում քարոզ, սովորաբար հանգավորված են: Նկատելի է նաև, որ հնագույն մի շարք անհանգ գանձերի փոխարեն այստեղ զգալի տեղ են դրադեցնում Գր. Խլաթեցու ստեղծագործությունները:

Գանձարաններում գանձերի, տաղերի, մեղեդիների ու հորդորակների հաջորդականությունը ենթարկված է եկեղեցական տոների հերթականության ըն-

⁴ Գրանք էլ հատուկ բնույթուն են պահանջում՝ որպես գանձարանային հատուկ կարո՞ւմի ավորներ:

դունված սկզբունքին, որն ընդհանուր առմամբ անխախտ է: Նյութերի դասավորությունը, սակայն, միանման չէ. ընդ որում, դանազանվում է Գանձարանների երեք ենթախումբ և՛ առաջին, և՛ երկրորդ խմբի ժողովածուների համար:

Գանձարանների առաջին ու ամենապարզ տեսակն այն է, երբ ժողովածուն բաղկացած է բացառապես գանձերից: Այս տեսակետից հետաքրքրական է Մատենադարանի № 4068 ձեռագիրը, որի գրչության վաչրի ու ժամանակի մասին տվյալներ չունենք: Պահպանված է սակայն ձեռագրի վերջին ստացող Կիրակոսի 1389 թ. հիշատակարանը, հետևապես գանձարանը պետք է ընդօրինակված լինի դրանից առաջ⁵: Ձեռագիրը, որ բովանդակում է 76 գանձ, թերի է վերջից պակասում են թերթեր. այսուհանդերձ, եկեղեցական տոների շարքն ամբողջացված է⁶: Այստեղ կան 18 գանձասացներ, որոնցից Գրիգոր Նարեկացու, Մխ. Այրիվանեցու և Խաչատուրի գանձերն իրենց քանակով գերազանցում են մյուսներին: Ձեռագրում կան հետազայում հազվագեղ հանդիպող և կամ իսպառ մտացված հեղինակների գործեր, որոնք հնագույն շրջանի գանձերի ուսումնասիրությունից համար շատ կարևոր են:

Գանձարանների երկրորդ տեսակը ներկայանում է երկու առանձին մասերով. Գանձարան՝ բաղկացած զուտ գանձերից, և Տաղարան՝ եկեղեցական նույն տոներին վերաբերող հոգևոր տաղերով, մեղեդիներով, հորդորակներով: Այդպիսին է Նրուսաղեմի № 231 Գանձգիրք-Տաղարանը: 541 թերթերից բաղկացած թղթյա այս ձեռագիրն անթվական է: Հայտնի չէ նաև գրության վաչրը: Առաջին մասը՝ Գանձարանը, որտեղ կան 95 գանձեր, ընդօրինակել է Հակոբրիսկ Տաղարանի գրիչն է Լևոն գպիրը: Ն. Պողարյանը, շնորհիվ հիշատակարանում պահպանված գրիչների ու ստացողի անունների, ձեռագրի գրության ժամանակը համարում է 1404—1411 թթ., իսկ վաչրը՝ Նրուսաղեմ⁷: Բոլոր գանձերը, բացի մեկից, կոչվում են բարոզ: Այստեղ հանդես են գալիս 17 գանձասացներ, որոնց թվում Մկրտիչի, Մխ. Այրիվանեցու, Գրիգոր Նարեկացու և Խաչատուրի հաճախակի հանդիպող անուններից բացի, աչքի են բնկնում նաև Գեորգն ու Մովսեսը: Հին շրջանի այս երկու հեղինակների գանձերն ունեն թվական բացարձակ գերակշռություն նույն խմբին պատկանող՝ Փարիզի Ազգային մատենադարանի հայկական հավաքածուի № 79 (նախկին № 50) ձեռագրում⁸, որը մեզ հայտնի հնագույն Գանձարան-Տաղարանն է:

Գանձարանների այս երկու տեսակներից շատ շին տարբերվում այն ժողովածուները, որոնք բաղկացած են գանձերից և ընդամենը մի քանի տաղերից, որոնք զետեղված են ձեռագրի վերջում (գանձերից հետո): Այդպիսին է Մատենադարանի Գանձարաններից հնագույնը՝ № 2061-ը, ընդօրինակված 1310 թ. եկեղյաց գավառի Տիրաշենի վանքում, «ընդ հովանեալ սուրբ Աստուածածնիս և կենսաբեր սուրբ Նշանիս», Կարապետ կրոնավորի ձեռքով: Այս փոքրիկ ձե-

5 Ձեռ. № 4068, թերթ 270ր. «Չվերջին ստացող զրոց զգարոն Կիրակոսն յիշեսչիք ի Տէր, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց իւրոց ի յիշատակ իւր և ծնողաց ի թուին ՊԼԸ» (1389):

6 Ձեռագրում վերջին գանձն ունի 29 (74) թվահամարը, որովհետև երկու գանձ պատահաբար շին համարակարգվել: Վերջում պահպանվել է նաև մի այլ գանձի հատված:

7 Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հատ. Ա, Նրուսաղեմ, 1966, էջ 628—637:

8 Ձեռագրի վերջերս ստացված մանրածաղաղներ հնարավորություն է տալիս մանրամասն ծանոթանալու այդ կարևոր հուշարձանին, որին անդրադառնալու ենք առանձին:

ազգիրը բովանդակում է երկու տասնյակ գանձ⁹, որոնք բոլորն էլ անհանգ են և էնչվում են քարոզ: Նարեկացու գանձերն այստեղ իրենց քանակով դերադանցում են բոլորին: Չեռազիրը, հավանաբար, ընդօրինակվել է բավական հին օրինակից: Վերջում գանձում են վեց տաղեր, որոնք սրուշակի դասավորություն չունեն և թողնում են պատահական հավելվածի տպավորություն: Նման ժողովածուները գեուես չեն կարող դիտվել իբրև Գանձարանների առանձին ենթախումբ, որովհետև մեծ մասամբ թերի են, առհասարակ տաղերի դասավորության սրուշակի սկզբունք չունեն և կարող են նոր փաստերով լուսարանվելու:

Նյութերի բոլորովին այլ դասավորություն ունի Գանձարանների երբորդ տեսակը: Այստեղ գանձերից յուրաքանչյուրին անմիջապես կցված է համապատասխան մեկ կամ մի քանի տաղ, մեղեդի ու հորդորակ: Այդպիսին է Մատենադարանի № 7785 ձեռագիրը, որի գրչության վայրի, ժամանակի վերաբերյալ հիշատակություն չի պահպանվել: Այստեղ շատ հաճախ է հիշվում գրիչը՝ Ավետիսի որդի Հովհաննեսը, ինչպես նաև ստացողը՝ «ճշմարտախոհ, հանձարեղ և վարդապետ Հովհաննես կրոնավոր Սերաստացին, որ էր «աթոռակալն ամենայն հիւսուական կողմանց»¹⁰: Իսկ գրանք օգնում են ձեռագրի ընդօրինակման մոտավոր ժամանակը սրուշելուն: Այսպես, հայտնի է, որ 1349—1368 թվականներին Հովհ. Սերաստացու պատվերով Ղրիմի Սուրխաթ քաղաքում ժամանակի հայտնի գրիչ Նատերի որդիներ Ստեփաննոսն ու Ավետիսը ընդօրինակել են նրեր ձեռագիր: Մատենադարանում պահվում են ևս երկու ձեռագրեր՝ ընդօրինակված նույն Հովհաննես Սերաստացու համար՝ 1371 և 1377 թվականներին, հավանաբար Ղրիմում, նույն Ավետիսի որդի Հովհաննեսի ձեռքով¹¹:

Մեզ հետաքրքրող № 7785 Գանձարանը, որն ընդօրինակել է Ավետիսի որդի Հովհաննեսը, գրչությամբ շատ նման է վերոնշյալ ձեռագրերից վերջին երկուսին: Հետևապես, հավանական է, որ գրիչ Նատերի թոռ Հովհաննեսն է ընդօրինակել № 7785 ձեռագիրը՝ 1370—1380-ական թվականներին Սուրխաթում:

Գանձարանը (ձեռ. № 7785) բովանդակում է 80 գանձ: Բոլորը, բացի մեկից, կոչվում են քարոզ, և յուրաքանչյուրին կցված է մեկ կամ մի քանի տաղ: Հեղինակների թիվը այստեղ հասնում է 17-ի, ընդ որում, գրանք հիմնականում երուսաղեմի № 231 Գանձարանում պատահած անուններն են: Այստեղ նույնպես, համեմատաբար, շատ են Մխ. Այրիվանեցու, Գրիգոր Նարեկացու, ինչպես նաև Մովսեսի ու Գեորգի գանձերը: Գանձարանն ամբողջական է, վերջում իբրև հավելված կան երկու գանձեր, որոնք քայքայված ու պակասող թերթերի պատճառով թերի են: Իրենց զեղարվեստական արժանիքներով առանձնապես աչքի

⁹ Բուն Գանձարանը կազմված է 21 գանձից, սրանցից մեկը, որ գանձում է վերջում կցված տաղերի թվում, նվիրված է Գր. Լուսավորչին: Բացի այդ, ձեռագրի 1ա և 117ա թերթերում այլ գրչությամբ հեռագայում ավելացված են Խաչատուրի երկու գանձերը («Գանձ մարտիրոսաց», սկիզբը՝ թերի և «Գանձ Աւետեաց Աստուածածնին»): Սրանք բուն Գանձասարի մասը չեն կազմում:

¹⁰ XIV դ. երկրորդ կեսում Ղրիմի Սուրխաթ քաղաքում գրված շատ ձեռագրերի հիշատակարաններում հանդիպում է Հովհ. Սերաստացու անունը՝ իբրև Ղրիմի աթոռակալի, Սուրխաթի Ս. Խաչ (Ս. Նշան) եկեղեցու կառուցողի և ձեռագրերի պատվիրատուի (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 348, 349, 358, 370, 380—381, 401, 410, 421, 485—487 և այլն):

¹¹ Ձեռ. № 7449, Ճաշոց: Ձեռ. № 7473, Մեկնութիւն կաթողիկեայց թղթոց Սարգսի Շնորհալոյ (տե՛ս Լ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 499 և 524):

չընկնող այդ երկու ստեղծագործությունները պատկանում են ձեռագրի ստացող Հովհ. Սերաստացու գրչին և նրա անունով մեղ հաշտնի միակ գանձերն են¹²:

* * *

Հնագույն գանձասացների ու գանձերի հետազոտությունը, բնականաբար, պետք էր սկսել այդ երկերի առաջին հեղինակ Գրիգոր Նարեկացուց: Վերջինիս կյանքն ու գրական վաստակը ներկայացնող սկզբնաղբյուրներն ու ուսումնասիրությունները սկզբից անվերապահորեն նրան վերագրել են երեք գանձ: Առաջին անգամ դրանք լույս են տեսել 1700 թ. Կ. Պոլսում «Մատեան Ողբերգութեան» երկի երկրորդ հրատարակության մեջ, ապա նաև հետագա այլ հրատարակություններում: 1840 թ. Վենետիկում լույս տեսած Նարեկացու երկերի միհատորյակում կրկին հանդիպում ենք նշված գանձերին¹³: Այս քանակը մնում է անփոփոխ մինչև 1948 թ., երբ Ն. Մովսիսյանը «Սիոն» ամսագրում լույս է բնծայում հեղինակի անունով մի նոր գանձ, իսկ մի քանի տարի հետո՝ 1953 թ., Երուսաղեմի Ձեռագրերի ցուցակի Բ հատորում նա Նարեկացուն է վերագրում ևս երկու գանձ ու հրատարակում ամբողջությամբ:

Գրիգոր Նարեկացու գանձերի թիվը, սակայն, այս վեցով չի սպառվում: Մաշտոցյան մատենադարանի հին շրջանի մի քանի ձեռագրերում, վերահիշյալներից բացի, հանդիպել ենք նաև երեք նոր նմուշների, որոնք, որքան մեղ հաշտնի է, առաջժամ մնում են անտիպ: Հեղինակի այս ստեղծագործություններից մի քանիսի խորագրերը բերված են Հայկազյան քառարանում: Այստեղ «բարոյ» բառի դիմաց (որն, ինչպես գիտենք, գործածվել է նաև «գանձ» իմաստով) նշված են Նարեկացու հինգ գանձերը: Մրանցից երեքը տպագրված են, իսկ երկուսը հանդիպում են Ն. Պողարյանի հրատարակածներում և ուրիշ ձեռագրերում: Նարեկացուն պատկանող անտիպ գանձերի մասին ակնարկում է նաև Աս. Մնացականյանը 1946 թ. գրած իր մի հոդվածում¹⁴, որտեղ խոսում է Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում իրեն պատահած երեք նոր նմուշների մասին: Մրանք № 2061 ձեռագրում գտնվող այն երեք գանձերն են, որոնք հանդիպում են Ն. Պողարյանի մոտ, ինչպես և անտիպներում, ուստի Նարեկացու գանձերի բնդհանուր թիվն առաջժամ հասնում է իննի:

Ներկայացնում ենք այդ գանձերի ցանկը՝ վերնաղբերով ու սկզբնատողերով, նախ նշելով վաղուց տպագրված երեք գանձերը (1—3), ապա՝ Ն. Պողարյանի հրատարակածները (4—6), իսկ վերջում՝ անտիպները (7—9):

¹² Գանձերից առաջինի խորագիրն ու սկիզբը շեն պահպանվել, սակայն ստորին լուսանցներում կան վերնաղբային նշումներ՝ «Աստուածայայտութեան ծննդեան... ասացեալ ի Յովհաննիսէ աթոռակալէ ամենայն հիւսիսական կողմանց», «Յովհաննիսէ աթոռակալէ Սերաստացու» (Թերթ 557ա—562ա): Ծայրակապն է. «[Յովհաննիսի է բանս»: Երկրորդ գանձն ունի խորագիր՝ «Նորին Յովհաննիսի աթոռակալի սղեալ ի սուրբ և յամեներջանիկ հարան և ի քաջ սպառազէնան և յանպարտելի ախոյանան հաւատոյ՝ ի մեծն Աթանաս Աղեքսանդրու և ի կորովամիտն Կիւրղոս Երուսաղէմի» (Թերթ 562բ): Ծայրակապն է. «Յովհաննիսի է բանս»:

¹³ Բանասեր Մ. Պատուրյանը Նարեկացուն չի ընդունում այդ գանձերի հեղինակ («Բազմավեպ», 1906, էջ 94)՝ հենվելով Ա. Զոպանյանի մի հոդվածի վրա («Անահիտ», 1905, № 10—11, էջ 198), որտեղ Նարեկացու տաղերի մասին խոսելիս հեղինակն ասում է, որ դրանք Նարեկացուն չեն ու սխալմամբ «տաղ» բառի փոխարեն դրում է «գանձ»: Հետագայում Ա. Զոպանյանն իրեն անդրադառնալով այդ շփոթությանը, ուղղում է իրեն («Անահիտ», 1907, № 3—4—5, էջ 49):

¹⁴ Աս. Մնացականյան, Յրիկի մի նորահայտ քանաստեղծությունը, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԴԱ (հաս. գիտ.), 1946, № 2—3, էջ 79:

1. Գանձ ի գալուստ Սուրբ Հոգույն— Գանձ լուսոյ փառակից Որդույն...

2. Գանձ ի սուրբ Եկեղեցի— Գանձ բաղձալի բարութեան մեծին...

3. Գանձ ի սուրբ խաչն աստուածընկալ— Գանձ անքնին, ծածկեալ մեծութիւն...

4. Գրիգոր Նարեկացոյ Բարոզ ասացեալ ի փոխումն ամենօրհնեալ սուրբ Աստուածածնին— Գանձ անապական ծածկեալ մեծութեամբ, գերահրաշ և անարատ մարրութեամբ դարդարեալ...

5. Քարոզ վարդավառին— Գանձ անպատում և անճառելի...

6. Այլ Բարոզ ծննդի վեցերորդ ասուր— Գանձ անապական ծածկեալ մեծութիւն, ահաւոր, անխմանալի խորհուրդ...

7. Քարոզ համաւրէն սուրբ առաքելոցն— Գանձ փառաց խորհրդոյ...

8. Քարոզ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսաւորչի, Գրիգորի ասացեալ— Գերահրաշ ցրնծութեամբ բերկրեալ...

9. Քարոզ Յովհաննու Մկրտչի Գրիգորի Նարեկացու ասացեալ— Իսկապէս անբսկըզբնացուցիչ...

Այժմ մի քանի խոսք այդ գանձերի մասին: Տպագրութեամբ վաղուց հայտնի առաջին երեքը նվիրված են Ս. Հոգուն, Եկեղեցուն և Խաչին¹⁵, սկսվում են «գանձ» բառով և ունեն «Գրիգորի երգ» ծայրակապ: Գրանք միաժամանակ ունեցել են շատ մեկնություններ, որոնց մի մասը գալիս է XII—XIV դարերից: Ուշ շրջանից ուշադրավ են Հ. Նալյանի¹⁶ և Գ. Ավետիքյանի¹⁷ մեկնությունները: Պիտի նշել, սակայն, որ Գրիգոր Նարեկացու այս երեք գանձերը անմասն չեն մնացել ընդհանրապես գանձերի հանդեպ եղած անտարբերությունից. բանասիրությունը հաճախ բավարարվել է նրանց սոսկ թվարկումով:

Հաջորդ երեք գանձերը, որոնք հայտնի են դարձել Ն. Մովսիսյանին, նվիրված են Աստվածածնի Վերափոխման, Վարդավառի ու Մենդյան տոներին: Առաջինը գտնվում է Երուսաղեմի № 265 ձեռագրում և հրատարակված է ամբողջությամբ¹⁸: Նույնը հանդիպում է Մատենադարանի № 4068 (թերթ 310ա) և № 7785 (թերթ 406ա) ձեռագրերում, ինչպես նաև Փարիզի № 79 Գանձարանում (թերթ 190բ): Բոլոր օրինակները, բացի վերջինից, վերնագրում պահպանել են հեղինակի անունը: Բացի այդ, Հայկազյան բառարանում «բարոզ» բառի դիմաց նշված Նարեկացու հինգ գանձերի թվում գտնվում է «Ի փոխումն կուսին» բարոզը, որն անկասկած Աստվածածնի Վերափոխման գանձն է: Այս գանձի հավանական զոյություն մասին մի ակնարկ ունի նաև Գ. Ավետիքյանը¹⁹:

15 Գրիգոր Նարեկացի, Մատենադրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 455—463:

16 Հ. Նալյան, Մեկնութիւն աղօթից և ներբողինաց սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ, Կ. Պոլիս, 1745, էջ 1013—1051:

17 Գրիգոր Նարեկացի, Երկրորդ մատեն ճառից, Վենետիկ, 1827, էջ 233—238, 241—247, 250—253:

18 «Միտն», Երուսաղեմ, 1948, էջ 213: Տե՛ս նաև Ն. Պողարյան, նշվ. աշխ. հ. Բ, Երուսաղեմ, 1967, էջ 59:

19 Գրիգոր Նարեկացի, Երկրորդ մատեն ճառից, էջ 107—108: «Ի գանձ սրբոյ Աստուածածնին. յաղագս այսր գանձի թէև չունիմք հաւաստել թէ զայդ ընդ ներբողներն իցէ յօրինեալ. Բայց զի յաւելու աստ զկնի՝ զերզագուրիւն սակաւամասնեայ այսր զովեստի. առաւել զմեծ ներբողեանն յայտ առնէ, քան թէ զսակաւ բանսն՝ որ աստ և աղաչելն ի կարգին զի անկորուստ պահեսցին իբրև արձան գրեալքն իւր և իմաստքն, ընդարձակ ճառի է յայտարարութիւն: Մանաւանդ թէ ոչ իբրև բարոզական Գանձ թուի արարեալ զայս, քանզի ո՛չ զանձ բառի սկիւննի, և ոչ զաւարտումն առնէ հայցուածովք վասն գանազան կարգաց, զոր օրինակ առնէ յայլ երիս Գանձսն»:

Վարդավառի ու Մենդյան տոներին նվիրված նարեկացու երկու գանձերը, որոնք Ն. Մովսիսյանն ամբողջությամբ հրատարակել է, գտնվում են Նրուսաղեմի № 231 Գանձարան-Տաղարանում²⁰։ Սրանք նույնպես պատահում են Մատենադարանի ձեռագրերում։ Առաջինը գտնվում է №№ 4068 (թերթ 129 ք) ։ 7785 (թերթ 370ա), իսկ մյուսը՝ №№ 4068 (թերթ 9ա), 7785 (թերթ 30ա) և 2061 (թերթ 22ա) Գանձարաններում ու Փարիզի № 79 (թերթ 16ա) ձեռագրում։ Վարդավառի դանձր Մատենադարանի օրինակների խորագրում ունի «Ի Գրիգորի նարեկացու» բառերը, մինչդեռ Մենդյան գանձի բոլոր օրինակներում հեղինակի անունը պահպանված է միայն ծայրակապի մեջ՝ «Գրիգորի երգ» ձևով։ Ն. Մովսիսյանն այս երկու նմուշները վերագրում է նարեկացուն, ելնելով նաև հեղինակի մյուս գանձերի հետ նրանց ունեցած կառուցվածքային, ոճական բնոճանրություններից, «գանձ» բառով սկսվելու սովորությունից և այլ առանձնահատկություններից։

Նարեկացու գանձերից վերջին երեքը, որոնք գեո անտիպ են, նվիրված են առաքյալներին, Գր. Լուսավորչին և Հովհ. Մկրտչին։ Առաջինը գտնվում է Մատենադարանի № 4068 (թերթ 195ք) և Փարիզի № 79 (թ. 292ա) ձեռագրերում։ Ընդ որում, Փարիզի ձեռագրի վերնագրում պահպանված է Գրիգորի անունը՝ «Այլ բարոյ համարէն առաքելոց Գրիգորի վարդապետի»։ Առաքյալներին նվիրված այս գանձ-բարոյքը, որն սկսվում է «գանձ» բառով և ունի «Գրիգորի երգ» ծայրակապ ու նման է նախորդներին իր մյուս առանձնահատկություններով, անշուշտ, նարեկացու անունով հիշված այն նույն «Քարոյ առաքելոց»-ը պիտի լինի, որի մասին ակնարկում է Հայկազյան բառարանը։

Նարեկացու անտիպ գանձերից երկուսը տարբերվում են բոլոր նախորդներից նրանով, որ չեն սկսվում «գանձ» բառով, իսկ «Գրիգորի երգ» սովորական ծայրակապի փոխարեն ունեն բառերի այլ համադրություն՝ «Գրիգորի գանձ» և «ի ձայնն երգ»։ Այսուհանդերձ, մերթ Գրիգոր վարդապետի, մերթ Գրիգոր Նարեկացու անունով հանդես եկող այդ գանձերը, որոնք լեզվա-ոճական ու այլ հատկանիշներով նմանվում են նախորդներին, հակված են բնորոշելու իբրև նարեկացու գրչին պատկանող ստեղծագործություններ։ Գրա օգտին է վկայում հետևյալ հանգամանքը. Գանձարանների հնագույն օրինակները, որոնցում հանդիպում են նարեկացու գանձերը, բնորոշ են նրանով, որ գանձերն առհասարակ այնտեղ կամ անհեղինակ են, առանց իմաստավոր ծայրակապի²¹, կամ ունեն ծայրակապ և վերջինս հուշում է հեղինակի անունը. ընդ որում, հեղինակային այդ գանձերի թվում, նարեկացուց բացի այլ Գրիգոր մեկ հայտնի չէ։ Ուշագրավ է նաև մի այլ փաստ. նարեկացու գանձերը, որոնք առավել հին բոլոր Գանձարաններում հանդիպում են և կազմում շոշափելի բանակ, ի տարբերություն հեղինակի տաղերի ու մեղեդիների, հետադադում այլևս չեն պատահում։ Նրանք դուրս են մնացել Գանձարան-ժողովածուներից շատ ավելի վաղ, քան հին շրջանի մյուս հեղինակների գանձերը։ Այդպես էլ, նշված երկու անտիպ նմուշները պատահում են միայն այն ձեռագրերում, որտեղ նարեկացու մյուս գանձերն են։

20 Ն. Պողոսյան, Էջմ. աշխ., հ. Բ, Նրուսաղեմ, 1953, էջ 242 և 246, նաև՝ հ. Ա, Նրուսաղեմ, 1966, էջ 628—637։

21 Ձեռագրերում հանդիպում է անհեղինակ մի գանձ՝ նվիրված Պետրոս և Պողոս առաքյալներին «Գնդին սրբո» ծայրակապով։ Առայժմ նշված գանձը նարեկացուն վերագրելու բավարար հիմքեր չունենք, թեև որոշ ավյալներ հիմք են տալիս նման ենթադրության։

Այսպիսով, Գր. Լուսավորչին ու Հովհ. Մկրտչին նվիրված գանձերի նարեկացուն պատկանելը մեզ տարակուսելի չի թվում և հեղինակի մեզ հայտնի գանձերի ցանկն ամբողջացնելու համար ներկայացնում ենք նաև այդ երկուսու նրանցից առաջինը՝ նվիրված Գր. Լուսավորչին (ծայրակապն է՝ «Գրիգորի գանձ»), գտնվում է Մատենադարանի № 2061 (թերթ 120ա), 4068 (թերթ 70ա) և 7785 (թերթ 339բ) ձեռագրերում: Առաջինի վերնագրում գրված է՝ «Գրիգորի ասացեալ», նման նշում կա նաև Փարիզի № 79 (թերթ 137ա) ձեռագրում՝ «Գրիգորի վարդապետի ասացեալ», իսկ Երուսաղեմի № 231 ձեռագրում, որտեղ դարձյալ հանդիպում ենք այս գանձին (թերթ 174ա), վերնագիրն է՝ «Քարոզ Լուսավորչին, ասացեալ Նարեկացու»: Ն. Մովսէսյանի ուշագրությունից այս գանձն, ըստ երևույթին, վերջինի է ծայրակապի և սկզբնատողի բիշ փոփոխված ձևի պատճառով: Ծայրակապի «երգ» բառը փոխաբխելով «գանձով», Նարեկացին գրանով իսկ, հավանաբար, փորձել է իր նորաստեղծ բանաստեղծություններին տալ համապատասխան անուն: Խուսափելով «գանձ» բառով սկսելու կաշկանդող անհրաժեշտությունից, հեղինակը ծայրակապով, այնուամենայնիվ, հուշում է, որ այդ ստեղծագործությունները կոչվում են գանձ: Այսպիսով, այդ անվանումը ոչ թե Նարեկացու «գանձ» բառով սկսվող բարոյների հիման վրա հետագայում կատարված ընդհանրացում է, այլ, կարող ենք ասել, սկիզբ է առել հեղինակից:

Մեր կարծիքով, ճիշտ չէ նաև բանասեր Մ. Պոստոլյանը, երբ, շրջադրելով Նարեկացուն իրրև գանձագիր, «գանձ» բառն էլ համարում է օտարամուտ և ենթադրաբար կապում XII դ. հետ²²: Մ. Պոստոլյանին հայտնի է եղել Լուսավորչին նվիրված հիշյալ գանձը, բայց որովհետև ծայրակապում հիշված Գրիգորին նա համարում է XII դ. ապրած հեղինակ, ըստ այդմ էլ «գանձ» բառի բացատրությունը փորձում է հարմարեցնել իր տեսությանը:

Հաջորդ անտիպ գանձը նվիրված է Հովհ. Մկրտչին և գտնվում է Մատենադարանի № 2061 (թերթ 29ա), 7785 (թերթ 240բ), ինչպես նաև 4068 (թերթ 35բ) ձեռագրերում: Բացի վերջինից, մյուսների վերնագրերում պահպանվել է հեղինակի անունը: Ծայրակապն է «Ի ձայնն երգ», որտեղ ի գեմս «ձայն»-ի հեղինակը նկատի է ունեցել Հովհ. Մկրտչին: «Ձայն» բառի իրրև Հովհաննես Մկրտչի համանիշ օգտագործումը հանդիպում է Ավետարանի շատ մեկնություններում, որոնք հիմք են ընդունում Եսայի մարգարի «ձայն բարբառոյ յանպատի» խոսքերը: Բացի այդ, Նարեկացին նշված գանձի երկրորդ տունն սկսում է հետևյալ նույնիմաստ տողերով.

Ձայնեցեք նախկին բնաբելոցրն նախեան զաշխարհս

և որոշեցեք յաւետումն ուրախութեան արբամեցելո զսաեք Սիրովնի:

Գանձի բովանդակությանը համապատասխանող ծայրակապի գործածությունն առաջին անգամ հանդիպում ենք Նարեկացու մոտ: Նրան պատկանող նման այլ նմուշներ մեզ հայտնի չեն. հավանական է, սակայն, որ այդպիսիները եղել են, և հետագայի մի քանի գանձագիրների համար (օրինակ, Մխ. Այրիվանեցի) նման երևույթը եղել է բնորոշ, թեև մինչև վերջ էլ գերիշխել է հեղինակի անունով կազմված ծայրակապը, որի շնորհիվ պահպանվել են շատ գանձագիրների անուններ:

22 Մ. Պոստոլյան, Հայ հանդեսներ («Բազմավեպ», 1906, էջ 94):

Առայժմ այսքանով ավարտվում է նարեկացու մեզ հայտնի գանձերի ցանկը, թեև բացառված չէ նոր նմուշներով այն լրացնելու հնարավորությունը:

Ինչպես գիտենք, գանձերն առհասարակ եկեղեցական արարողությունների ժամանակ երգվել են և, հավանական է, որ հաճախ դրանց եղանակավորողները հանդիսացել են հենց իրենք՝ հեղինակները: Սրանք եղել են հոգևորականներ, որոնք ունեցել են նաև երաժշտական կրթություն, ուստի, բացառված չէ, որ նարեկացին կարողանար ձայնագրել իր ստեղծագործությունները: Այս առումով որոշ տվյալներ կարող են վկայել հեղինակի՝ որպես նաև երգահան լինելու մասին: Օրինակ, Հովհ. Մկրտչին նվիրված իր գանձի վերջում նարեկացին գրում է.

Պաղատիմ առ մայրդ Աստուծոյ,

Երգարանս և երգիչս և բնա խրմբեալս...

«Երգարան», ըստ Հայկազյան բառարանի, նշանակում է «երգող բանից կամ յօրինող երգոց, երաժիշտ»: Ուստի, այստեղ «երգարանս» ասելով հեղինակը, ըստ երևույթին, նկատի ունի իրեն՝ որպես երգահանի:

* * *

Գրիգոր նարեկացու գանձերը, ինչպես նշվեց, պատահում են հին շրջանի սրբաբան քուրթ Գանձարաններում և, հետաքրքրական է, որ նրանք հանդես են առնում ոչ եզակի նմուշներով: Օրինակ, Մատենադարանի № 4068 ձեռագրում կան հեղինակի 9 գանձերը, № 7785-ում՝ 8-ը, № 2061-ում՝ 6-ը, Փարիզի № 79-ում՝ 7-ը և Երուսաղեմի № 231-ում՝ 6-ը: Գիտենք նաև, որ նարեկացին ունեցել է հոգևոր տաղեր ու մեղեդիներ: Նրանց բանակը հասնում է ավելի քան երկու տասնյակի, որոնք առկա են ինչպես հին, այնպես էլ հետագայի շատ Գանձարան-Տաղարաններում: Նշված հանգամանքը մտածել է տալիս, որ նարեկացու գանձերը, ինչպես նաև տաղերն ու մեղեդիները, որոնք համապատասխանում էին եկեղեցական տոներին ու երգվում էին արարողությունների ժամանակ, սերտորեն առնչված են եղել և, հավանաբար, դեռ հեղինակի օրով և նրա կողմից, ամփոփված մի տեղ:

Այս տեսակետից ուշագրավ է Մատենադարանի № 7785 ձեռագիրը, որտեղ գտնվում է նշված ստեղծագործությունների մեծագույն մասը՝ 8 գանձ և 18 տաղ ու մեղեդի: Գրանք հիմնականում վերաբերում են տերունական գլխավոր տոներին: Այսպես, օրինակ, ձեռագրում տեղ են գտել Մենդյան, Հոգեգալստյան, Եկեղեցու, Վարդավառի, Աստվածածնի Վերափոխման ու Խաչի տոներին նվիրված հեղինակի գանձերը և նույն տոներին (նաև ուրիշ տոների) վերաբերող նրա տաղերն ու մեղեդիները, որոնց շարքն առավել ամբողջական է: Բացի այդ, ձեռագրում գետեղված են նարեկացու նշված երկերից մի քանիսը, որոնց համապատասխան դուզահեռներին առայժմ չենք հանդիպել: Այսինքն՝ կամ գանձն է առկա՝ առանց տաղի ու մեղեդու, և կամ տաղն ու մեղեդին՝ առանց գանձի:

Հայտնի է, որ Գանձարաններում, տերունական տոներին նվիրված միավորներից բացի, զգալի տեղ են զբաղեցնում գանազան սրբերին վերաբերող գանձերը, տաղերը, մեղեդիները և հորդորակները: Հետաքրքրական է, որ նարեկացու նշված երկերում տերունականների կողքին պահպանվել են (թեև փոքր քանակով) նաև առանձին սրբերի համար գրված նմուշներ, ինչպես, օրինակ՝ Գր. Լուսավորչին ու Հովհ. Մկրտչին նվիրված գանձերը և Քառասուն վկաներին ձոնված տաղը:

Այսպիսով, նշված փաստերը կրկին վկայում են, որ Նարեկացու մոտ արդեն կային Գանձարան-ժողովածուի կազմավորման անհրաժեշտ նախադրյալներ և հնարավոր է, որ հեղինակի այդ երգերն, իրենց ժամանակին ներկայացված լինեին առանձին փոքրիկ ժողովածուի տեսքով: Վերջինիս մեջ նյութերի դասավորության կապակցությամբ մեզ ծանոթ հնագույն ձեռագրերը հուշում են երկու հնարավոր ձև: Առաջին, երբ Գանձարանն ու Տաղարանը առանձին-առանձին են հանդես գալիս. երկրորդ, երբ գանձերը, տաղերն ու մեղեդիները, նաև հորդորակները անմիջապես զուգորդված են միմյանց հետ:

Նարեկացու նշված ստեղծագործությունների սերտ կապն ու փոխհարաբերությունը, որ ցայտուն կերպով արտահայտված են № 7785 ձեռագրում, հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ Նարեկացու մոտ զրանք անմիջապես զուգորդված են եղել: Նշված Գանձարանում հեղինակի գանձերից երեքին կցված են նրա համանուն տաղերը: Այսպես, Նարեկացու Մենդյան գանձին անմիջապես հաջորդում է Մենդյան տոնին նվիրված նրա «էին աջոյ աջոյ...» տաղը, Ս. Հոգուն նվիրված գանձին՝ Ս. Հոգուն նվիրված «Յանկարծահնչեաց...» տաղը, իսկ եկեղեցու համար զրած գանձին հաջորդում են եկեղեցուն նվիրված երկու տաղերը՝ «Երկինքն ի յերկիրս...» և «Հաւուն, [հաւուն] արթընացեալ...»:

Մեր կարծիքով, այս միասնական բեկորները մնացուկներ են հեղինակի ունեցած անձնական ժողովածուից:

Նարեկացու այդ անձնական ժողովածուի գոյության մասին են վկայում նաև Գրիգոր Խլաթեցու խմբագրած Հայսմավուրքում Նարեկացու զրական ժառանգությանը վերաբերող այն տողերը, ուր ասվում է, թե նա գրել է «գանձեր չարոզիցն տէրունական տօնից և սրբոց մարտիրոսաց, մեղեդիովք և տաղերովք, անոյշ եղանակաւ և ձայնի»²³: Այս հատվածն ինքնին ապացուցում է, որ նշված ստեղծագործություններն սկզբնապես դիտվել են իրրև մի ամբողջություն՝ ստեղծված հեղինակի կողմից, եկեղեցական հիմնական տոների համար, համապատասխան երաժշտությամբ:

Ուշադրության է արժանի նաև մի այլ փաստ. Գանձարան-ժողովածուներից երևում է, որ բնդհանրապես մի գանձի համար գրվել են մեկից ավելի տաղեր, մեղեդիներ, հորդորակներ: Նույն բանը նկատվում է Նարեկացու մոտ: Օրինակ, № 7785 ձեռագրում Ղազարոսի Հարության, Զատիկի, Համբարձման ու Եկեղեցու տոներին նվիրված գանձերից յուրաքանչյուրին կցված են Նարեկացու մի քանի տաղեր: Բնական կլինեք մտածել, որ վերջիններս էլ Նարեկացու երբեմնի գանձարանային ժողովածուի բեկորներից են:

Այսպիսով, բերված օրինակները օգնում են ընդունելու Նարեկացու կողմից ստեղծված Գանձարան-ժողովածուի գոյության հավանականությունը: Ժամանակի ընթացքում է միայն, որ Գանձարանների նյութերի հարստացման, ճոխացման ու փոփոխման հետևանքով խախտվում է նաև Նարեկացու գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների միասնականությունը, նրանք աստիճանաբար հեռանում են միմյանցից՝ զուգորդվելով Նարեկացուն շպատկանող նոր նմուշների հետ: Այդ է պատճառը, որ № 7785 ձեռագրում իրենց սկզբնական ամբողջական տեսքով պահպանված Նարեկացու հիշյալ ստեղծագործությունների կողքին պատահում են նաև հեղինակի գանձերի, տաղերի կամ մեղեդիների մի քանի նմուշներ, որոնց համապատասխան զուգահեռները Նարեկացունը չեն:

²³ Գրք. որ կոչի Այսմատրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 394:

Քանի որ նարեկացու գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների հարարերության առումով բացառիկ նշանակություն ունի հատկապես № 7785 ձեռագիրը, ուստի նրանում գանձող հեղինակի նշված ստեղծագործությունները ստորև ներկայացնում ենք առանձին ցանկով, որտեղ նարեկացու ստեղծագործությունները հանդես են գալիս հետևյալ միավորներով.

ա) Երբ և՛ գանձերը, և՛ տաղերն ու մեղեդիները պատկանում են նարեկացուն (2, 9, 10-րդ միավորներ):

բ) Երբ գանձերը նարեկացունն են, իսկ տաղերը՝ ոչ (6, 11, 12, 14, 15-րդ միավորներ):

գ) Երբ տաղերն ու մեղեդիները նարեկացունն են, իսկ գանձերը՝ ոչ (1, 3, 4, 5, 7, 8, 13, 16-րդ միավորներ):

Նարեկացու ստեղծագործությունների խորագրերն այս ցանկում բերված են զլխատառերով, մյուսներից դյուրությամբ տարբերելու նպատակով: Անխորագիր նմուշները (որոնք չեն բնագծված) բոլորը պատկանում են նարեկացուն:

1. Քարոզ մեծի կենսաբեր յայտնութեան տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի—Աւրհնեմք դքեղ միածին... (12ա):

ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՄԻՄԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՒՅՆ ՋՐԱԻՐՀՆԱՅՆ ԱՌԱՒԱԻՏԻՆ

ՏԱՂ—Աւետիս մեծ խորրդոսյ... (16 ա):

2. ՔԱՐՈՉ ՉՈՐՐՈՐԳ ԱԻՈՒՐ ԾՆՆԴԵԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ—Գանձ անապական ծածկեալ մեծութիւն... (30ա):

ՏԱՂ ՆՄԻՆ ԱԻՈՒՐ ԵՐԵԿՈՅԻ ԺԱՄՈՒՆ—էին աջոյ աջոյ... (35ա):

3. Քարոզ տեառնընդառաջին, ասացեալ Սարգիս վարդապետի—Սրբութիւն սրբութեանց... (102բ):

ՏԱՂ ՔԱՌԱՄՆԱԻՐԵԱՅ ԳԱԼՍՏԵԱՆՆ ՏԵԱՌՆ Ի ՆԱՐԵԿԷ ԱՍԱՅԵԱԼ—Մինն էին ելին... (105բ):

4. Քարոզ սրբոց Քառասնիցն, որք ի Սերասիա կատարեցան—Գովեալ միշտ... (148բ):

ՏԱՂ ՍՐՐՈՅ ՔԱՌԱՄՆԻՅՆ ԵՒ ԱՅԼ ՎԿԱՅԻՅՆ Ի ԳՐԻԳՈՐԷ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ—Գունդք սուրբ վրկայիցն... (152ա):

5. Քարոզ Ղազարու յարութեան—դեկավար հրամանաւ... (175բ):

ԱՅԼ ՏԱՂ ՂԱԶԱՐՈՒ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ—Սկրզրնազարդ գոյիւանայր... (181բ):

Չայն կենդանատուն ձայնէր... (182ա):

ԱՅԼ ՏԱՂ ԳԱԼՍՏԵԱՆ Ի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՂԱԶԱՐՈՒ—էն նորոյ... (184բ):

6. ՔԱՐՈՉ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ Ի ՍՈՒՐԲ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԿՐՏԻՉՆ—Իսկապէս անբսկիղբն... (240բ):

Տաղ զլխատմանն Յովհաննու Մկրտչին—Ի յանապատէ լերանց... (246բ):

7. Քարոզ յարութեան և մեծի գառկին—Յամենախնամ սիրոյ... (285ա):

Սեու եմ գեղեցիկ... (292ա):

ԱՅԼ ՏԱՂ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ—Անուն անեղին... (292բ):

ԱՅԼ ՏԱՂ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ—Սէր յառաւառէ... (294ա):

24 Գր. նարեկացու այս տաղը ձեռագրերում երբեմն ներկայացվում է ներսես Ենոքհարստանուով:

8. Քարոզ համբարձմանն Քրիստոսի, ասացեալ Սարգիս վարդապետի—
 Սրբութիւն սրբութեանց... (300բ):
 ՏԱՂ ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ—էն է միշտ... (305բ):
 ԱՅԼ ՏԱՂ ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ—էն է ինքն էին... (307բ):
9. ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ ՔԱՐՈՉ Ի ԳԱԼՈՒՍՏ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻՈՅՆ—Գանձ լուսոյ... (312բ):
 ՏԱՂ ԳԱԼՍԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳԻՈՅՆ Ի ՎԵՐՆԱՏՈՒՆՆ—Յանկարծա՝
 հրնշեաց հայրաշարժ բրդխումն... (316ա):
10. ՔԱՐՈՉ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ—Գանձ բաղձալի... (332ա):
 ԿԱՐԳ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ—Երկինքն ի յերկիրս... (336ա):
 Հաւուն [հաւուն] արթնացեալ... (336բ):
11. ՔԱՐՈՉ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԽՈՐՉԻՆ—Գերահրաշ ցրնծութեամբ... (339բ):
 Տաղ սրոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հայոց—Որդիք գերութեան... (344ա):
12. ՔԱՐՈՉ ՎԱՐԴԱՎԱՌԻ ԵՐՐՈՐԳ ԱԻՈՒՐՆ Ի ԳՐԻԳՈՐԷ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ—Գանձ անպատում... (370ա):
 Այլ տաղ Վարդավառին Երուզ ատուրն—Այսաւր նորահրաշ... (373բ):
13. Քարոզ եկեղեցոյ—Ուրախ լիք հարսնացեալդ... (390ա):
 ԳՈՎԵՍ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ՇՈՂԱԿԱԹԻՆ—Երգ զարմանանիշ... (393ա):
 ԱՅԼ ՄԵՂԵԴԻ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ է—Յառաջ քան շարժիցն... (396բ):
14. ԱՅԼ ՔԱՐՈՉ ՓՈԽՄԱՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՐԱՐԵԱԼ—Գանձ անապական... (406ա):
 Այլ տաղ Աստուածածնին երկրորդ ատուրն—Նոր քերովբէ... (410ա):
15. ՔԱՐՈՉ ՍՐԲՈՅ ԽԱՉԻՆ ԿԵՆԱՐԱՐԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ, ԳՐԻԳՈՐԻ ՆԱՐԵԿԱՅԻՈՅ ԱՍԱՅԵԱԼ, ԱՌԱՋԻ ԱԻՈՒՐՆ—Գանձ անբրնին... (430ա):
 Տաղ սուրբ Խաչին Ներսիսի կաթուղիկոսի ասացեալ—Միակն ի միոյն... (432բ):
16. Քարոզ Վարազայ Խաչին, Գէորգայ վարդապետի—Գաւազան ուժոյ... (458ա):
 ԱՅԼ ՄԵՂԵԴԻ Ի ՆՈՅՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ ԽԱՉԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ—Ես ձայն գառիւծուն... (463ա):

Նարեկացու գանձ—քարոզների, տաղերի ու մեղեդիների միասնությունը հաստատող Հայսմավորքի վերևում բերված տողերը կարևոր են նաև այլ տեսակետից: Օրինակ, «տէրունական տօնից և սրբոց մարտիրոսաց» հատվածը հավաստում է Նարեկացու նշված ստեղծագործություններից վերևում նկատված այն փաստը, որ գրանք վերարբերում են եկեղեցական բոլոր տոներին՝ բնորոշ քնդհանրապես Գանձարանների տոնական դասավորությամբ: Այսպիսով, վեր-

ջինիս սկզբնավորումը նույնպես կապվում է նարեկացու անվան հետ ու թեև գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների որոշ նմուշներ նարեկացու մոտ այժմ պահպանում են, սակայն, պիտի ենթադրել, որ նախկինում նրանց տոնական շարքը յուրովի լրիվ է եղել:

Ուշագրավ է նաև Հայամավուրբի նշված պարբերության վերջին հատվածը, որը վերաբերում է նարեկացու գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների եղանակավորմանը: «Անոյշ եղանակաւ և ձայնիւ» բառերը վկայում են, որ այդ նորաստեղծ երկերի երաժշտության հորինումն էլ նարեկացունն է: Այդ մասին, ինչպես արդեն նշվել է, հեղինակն ինքն ակնարկել է իր գանձերից մեկում:

Ավարակելով մեր ամփոփ խոսքը, կարող ենք ասել, որ Գրիգոր նարեկացու գերբ մեծ է ոչ միայն իրրե գանձերի առաջին հեղինակի, այլև իրրե գանձերի, տաղերի ու մեղեդիների միասնական ամբողջության ստեղծողի:

A. M. КЕШКЕРЯН

ГАНДЗЫ ГРИГОРА НАРЕКАЦИ И ПРОИСХОЖДЕНИЕ ГАНДЗАРАНА

Начиная с XIII века, в армянской средневековой литературе широко распространяются *Гандзараны* (сборники духовных песнопений), содержащие *гандзы* и *таги* (виды духовных песнопений). В статье рассматриваются в основном Гандзараны раннего периода, до XIV века.

Первым автором гандзов, собранных в Гандзаранах, считается известный поэт X века Григор Нарекаци. До сих пор армянской филологии были известны шесть его гандзов. В рукописях Матенадарана обнаружены ещё три. Исследуя вопрос о связи гандзов и тагов Нарекаци, как первого автора гандзов, в статье, исходя из ряда данных и доказательств, выражается мысль о том, что у Нарекаци гандзы и таги выступали совместно. Он же сочинял музыку к ним. Всё это служило основой для составления Гандзаранов.

A. M. KEUCHKERIAN

LES GANDZ DE GREGOIRE DE NAREK ET L'ORIGINE DES GANDZARANS

A partir du XIII siècle les *Gandzarans* (recueils de chants religieux) comprenant des *gandz* et des *taghs* (divers chants religieux) furent largement répandus dans la littérature arménienne médiévale.

L'article concerne surtout les Gandzarans du haut Moyen Age (avant le XIV siècle).

Grégoire de Narek, célèbre poète du X siècle, passe pour être le premier auteur des *gandz*. Jusqu'à présent six de ses *gandz* étaient connus de la philologie arménienne. Trois autres ont été découverts dans les manuscrits du Maténadaran. Etudiant la question du rapport entre les *gandz* et les *taghs* de Grégoire de Narek, en tant que premier auteur des *gandz*, l'auteur de l'article, se basant sur différentes données et preuves, émet l'opinion que chez Grégoire de Narek les *gandz* et les *taghs* se présentaient ensemble, étaient mis en musique par l'auteur-même et servaient de base pour la rédaction du Gandzaran.